

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

İSTANBUL KADI SİCİLLERİNE GÖRE GAYR-İ MÜSLİMLERİN SOSYAL VE HUKUKİ KONUMLARI (XVI. ve XVII. Yüzyıllar)

Saliha Okur GÜMRÜKÇÜOĞLU*

Öz

Osmanlı Devletinde gayr-i müslimlerin yaşayışları, adalet sisteminde tabi oldukları hukuk öteden beri araştırmacılar nezdinde tartışılmalıdır. Temel olarak konuya iki ayrı yaklaşım tarzı bulunmaktadır. Birincisi Osmanlı'daki Müslüman olmayan unsurların otonom bir yapıya sahip oldukları ve her türlü hukuki anlaşmazlıkta kendi ruhani kurum ve reislerinin hukuklarına tabii oldukları kanaatidir. Bir diğer yaklaşım ise Müslüman tebaa gibi Osmanlı hukukuna tabi oldukları, ancak iltizam sistemine benzer bir uygulama ile kendilerine belli ölçüde serbestiyet tanıdığı ifade edilen görüştür. Bu görüşe göre gayr-i müslimlerin özellikle idarî, adlî, malî ve cezai alanlarda Osmanlı hukukuna tabi oldukları ifade edilir.

Bu çalışmada XVI. ve XVII. yüzyıllara ait İstanbul ve bilâd-ı selâse (Üsküdar, Galata, Eyüp) bölgelerindeki mahkeme sicil kayıtları içerisinde gayr-i müslimler hakkındaki dava kayıtları incelenerek, dönemin mahkemelerine yansıyan problemler tetkik edilip, gayr-i müslimlerin sosyal ve hukuki yapıları gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gayr-i Müslim, Zimmi, Hukuki Statü, Hak, Sicil Kaydı.

SOCIAL AND LEGAL POSITIONS OF NON-MUSLIM ACCORDING TO ISTANBUL SHARIA COURT REGISTERS (XVI. AND XVII. CENTURIES)

Abstract

In Ottoman State the life of non-muslim and their legal rights in justice system were always a subject of debates between researchers. Basically there are two different approaches for this subject. The first approach suggest that, non-muslim elements in Ottoman Empire have got their own autonomous justice system and all legal conflicts were subject to their religious institutions and leaders. According to other approach, non-muslims had to comply with Ottoman laws as muslim society. However they had kind of privilege similar to iltizam practice (rights to collect specific taxes). According to this point of view non-muslims were subject to Ottoman justice system, especially regarding to administrative, legal, financial and criminal cases.

Makalenin Geliş Tarihi: 14.05.2018 **Makalenin Kabul Tarihi:** 20.07.2018

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kamu Hukuku Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: saliha.ogumrukcuoglu@medeniyet.edu.tr

This research aimed to unveil social and legal structure of minorities by examining the case records (registers) of Istanbul Sharia Court and investigating record of experienced problems in this court.

Keywords: Non-Muslim, Dhimmi, Legal Status, Right, Case Records

GİRİŞ

Altı yüz seneden fazla tarih sahnesinde kalmayı başarmış Osmanlı Devleti yerli ve yabancı pek çok araştırmacı ve akademisyenin dikkatini çekmiş ve araştırma alanlarına konu olmuştur. Özellikle Osmanlı tebaası içerisinde yaşayan gayr-ı müslim veya zimmi olarak tabir edilen kesimin hakları, toplum içerisindeki konumları, hukuk önündeki durumları merak edilen konuların başında gelir. Bu sebeple bu alanda arşiv kaynaklarına dayalı yapılan çalışmalar konuyu yerinde tespit açısından anlamlı ve dikkate değerdir.

Öncelikle şu tespiti hatırlatmakta fayda görmekteyiz: Temel olarak Osmanlı Devleti'ndeki gayr-i müslimlerin statüleri belirlenirken İslam hukukunun zimmiye tanıdığı haklar çerçevesinde bir uygulamaya gidilmiştir. Osmanlı'da gayr-i müslimlerle ilgili bir konu müzakere edilirken bu husus gözden ırak tutulmamalıdır.

İslam hukukunda zimmiye tanınan haklara bakıldığında temel olarak Müslümanlardan bir farklarının olmadığı görülür. Zira zimmiye şahıs ve aile hukuku alanlarında Müslümanlardan herhangi bir farkı yoktur. Başka bir ifade ile zimmiye evlenme, boşanma, miras hakları, mal edinme, mülkiyet bakımından eşit haklara sahiptirler.¹ Öte yandan zimmiye fert olarak devletle olan bağlılıkları ise vatandaşlık statüsü ile açıklanabilir. Zira o dönemde farklı kabilelerin Hz. Peygamber'e gelerek "...bizim sana, senin de bize gönüllerimizin rahat ve emniyette olabilmesi için bizimle anlaşma yap." şeklindeki teklifi bugünkü vatandaşlık hukukuyla benzerlikler arz eder.²

Öte yandan Osmanlı'da gayr-i müslimlerin ruhani reislerinin adli alandaki yetkileri öteden beri tartışılmaktadır. Kimi araştırmacılar ruhani reislerin pek çok alanda adli yetkilerinin olduğunu iddia etse de bu iddia belgelerle desteklenmemektedir. Ancak gayr-i müslim cemaatlerin ruhani reislerinin, kendi cemaatine mensup kişiler üzerinde dini bir takım yaptırımlara sahip oldukları bir gerçektir. Patrik ve Metropolitlerin dini ritüellere riayet etmeyen cemaat mensupları hakkında aforoz, papazlıktan

¹ Abdülkerim Zeydan, *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn ve'l-Müstemenin fi Dari'l İslam*, (Bağdat: Mektebetü'l-Küds, 1982), 205, 130-131.

² Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc. Mehmet Yazgan, (İstanbul: Beyan yayımları, 2004), I: 361; Zeydan, *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn ve'l-Müstemenin fi Dari'l İslam*, 24.

azil gibi cezalar verdikleri kayıtlarda sabittir. Gayr-i müslimlerin ahvâl-i şahsiyye kapsamında evlilik ve boşanmalarının da ruhani reisler nezdinde gerçekleştiği bilinmektedir. Miras hukuku ile ilgili davalarda ise zimmilerin de Müslümanlar gibi İslam hukuku kurallarına tabi oldukları görülmüştür. Başka bir ifade ile gayr-i müslimlerin miras paylaşımı da Osmanlı mahkemelerinde İslam miras hukuku kurallarına göre yapılmaktaydı. Ancak vasiyet alanında hayır üzerine bir vakıf vasiyeti veya hibe yapılacaksa ruhbanlara bu hakkın tanındığı anlaşılmaktadır.³ Nitekim sicillere yansıyan kayıtlarda da zimmilerin arasındaki miras davalarının çözüme bağlandığı pek çok dava bulunmaktadır.⁴

Bu çalışmada uygulamadaki örneklerle gerek ruhani reislerin yetkileri, gerekse gayr-i müslimlerin sosyal hayat ve mahkeme önündeki konumları incelenmeye çalışılacaktır.

A. DİN VE İBADET ÖZGÜRLÜĞÜ ALANINDA

Osmanlı topraklarında Müslümanlar dışında yaşayan unsurlara büyük ölçüde kendi dinlerini yaşama imkanı sağlandığını söylemek mümkündür. İslam Hukukçularının gayr-i müslimlerin hakları konusundaki kanaatlerini “*müslümanların lehine olanlar olanların da lehine, aleyhine olanlar onların da aleyhine*” ifadesiyle özetlemek mümkündür.⁵ Kendi ibadethanelerinde diledikleri gibi ibadet ve ayinlerini gerçekleştirdikleri ve bu konuda herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmadıkları bilinmektedir. Ancak asayişin ihlal edildiği durumlar vuku bulduğunda belirli sınırlamaların getirildiği söylenebilir. Zira mahkeme kayıtlarında gayr-i müslimlerin yaşadığı bölgelerdeki kadılıklara ya da beylerbeyine halktan gelen şikâyetler üzerine Divan-ı Hümayun’dan çeşitli ihtarların gönderildiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı devletinde XV. yy da gayr-i müslimlerin dinlerini serbestçe yaşadıkları ve din değiştirme gibi herhangi bir zorlamaya tabi tutulmadıkları ifade edilir.⁶ Öte yandan Yavuz Sultan Selim’in Hristiyanların Rumeli’deki nüfuslarının çokluğu sebebiyle buradaki halkı müslümanlaştırma konusundaki teklifi de kayıtlarda mevcuttur. Ancak dönemin Şeyhülislamı Zenbilli Ali Efendi’nin

³ M. Âkif Aydın v.dğr, *İKS. İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil*, 16: 923/1266; N. J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, (Selanik: Institute for Balkan Studies, 1967), 91-92

⁴ Aydın v.dğr, *İKS. Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5: 148/234; *İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil*, 16: 491/613, 527/671, 603/793; *Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, 19: 515/617, 617/765 vb.

⁵ Zeydan, *Ahkâmü’z-Zimmiyyîn ve’l-Müstemenin fi Dari’l İslam*, 70-71.

⁶ Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, 5. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 2014), 141.

“Madem ki anlar raiyyeti kabul etmişler dinimizin iktizasınca onların can ve ırz-ı mallarını kendi can ve ırz-ı malımız gibi muhafazaya borçluyuz. Bu yolda anlara cebretmek esâs-ı dine dokunur”

diyerek bölgenin İslamlaştırılmasına izin vermediği ifade edilir.⁷

Öte yandan sicillere bakıldığında müstakil din değiştirme vakalarına rastlanmaktadır. 1580 yıllarına ait Üsküdar mahkemesine ait bir kayıta Fatma b. Abdullah'ın İslam dininden döndüğü ifade edilir. Kayıttan anlaşıldığına göre Müslüman olmayan biriyle evlilik maksadıyla gerçekleşen din değiştirme vakasında altı Müslüman şahidin kaydı bulunmaktadır.⁸

Osmanlı devletinde gayr-i müslimler tarafından dini bir ritüel olarak gerçekleştirilen ve fakat Müslümanlar tarafından o dinin propagandası sayılabilecek haç çıkarma, çan çalma ya da halka açık yerlerde ayin tertip etmenin bir takım sınırlamalara tabi tutulduğunu söylemek mümkündür. Bu anlamda Fatih dönemine ait Galata zimmilerine verilen bir ahidnâmede, ayinlerin yapılması konusunda serbestiyet tanınmakla birlikte çan ve nâkus çalma konusunda belli sınırlamalar getirildiği anlaşılmaktadır.⁹ Gayr-i müslimlerin kiliseye davet anlamında kullandıkları çan çalma işlemi tahta çalma ya da sokağa tellal çıkarmak suretiyle uyguladıklarını ifade eden kaynaklar da mevcuttur.¹⁰

Nitekim Ebussuud Efendinin fetvalarında, Müslüman mahallesinde gayrimüslimlerin çan yerine bir alele tokmakla vurarak çıkardıkları seslerle Hristiyanları kiliseye davetleri halinde, bu ses Müslümanları rahatsız ediyorsa engellenmesinin vacip olduğu, Cuma namazı kılınan yerlerde kâfirlerin küfür alameti sayılan şeyleri izhar etmelerinin İslam'a zarar vereceği, buna izin veren hâkimin azlinin vacip olduğu belirtilmiştir.¹¹

Söz konusu sınırlamanın 1856 Islahat Fermanı ile kalktığı ifade edilse de Kenanoğlu'nun ulaştığı belgede İstanbul Katolik Serpiskoposuna verilen bir cevap göze çarpmaktadır. Belgede “bir beldede kiliseye çağırmak için tahta çalınmasının orada Hristiyanlardan ziyade kilise etrafında ehl-i İslam'ın mevcut olması ve Hristiyanların beş altı dakikalık uzak yerlerde oturmaları

⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, yay. Cavid Baysun, 2. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 1986), 165.

⁸ Aydın v.dğr, *İKS. Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*, 8: 182/306.

⁹ “Ve kiliseleri ellerinde ola, okuyalar âyinlerince. Ammâ çan ve nâkûs çalmayalar...” Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), 1: 477, md. 5.

¹⁰ Philip Mansel, *Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924 Konstantinopolis*, trc. Şerif. Erol, (İstanbul: Gençlik Yayınları, 1996) 49.

¹¹ Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972), 95-96.

sebebiyle bir fayda sağlamayacağı belirtilerek her ne kadar ıslahat emri-âlisinden olsa da bu hususun mahzurdan salim olamayacağı anlaşıldığı, bunun Dersaadete bildirilmesi” gerektiği şeklindeki ifadeler söz konusu dönemden sonra da çan çalmaya izin verilmediği anlaşılmaktadır¹². Yukarıda ifade edilen cevaptan da anlaşıldığı üzere gayr-i müslimlerin kiliseye davet amaçlı kullandıkları çanın zaman zaman mülki idare tarafından engellendiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti’nin kilise inşa ve tamiri konusunda İslam hukuku hükümlerine tabi olduğu bilinmektedir. Buna göre gayr-i müslimlerin eskiden beri kilise olmayan yerlere yeni ibadethane yapmalarına izin verilmemektedir. Mevcut yapıların tamiri için ise Divan-ı Hümayun’dan izin almak gerektiği¹³, Divan’a müracaattan önce ise Şeyhülislam’dan bir fetva alındığı ifade edilmektedir.¹⁴

Nitekim Yavuz Sultan Selim döneminde çıkarılan 1516 tarihli Bosna Sancağı Kanunnâmesi’nde, önceden beri kilise olmayan yerlere kilise ihdas etmek ya da, yollara haç dikilmesinin yasaklandığı ifade edilmektedir. Bölgedeki kadıların söz konusu faaliyetlere izin vermemeleri gerektiği, müsamaha gösterenlerin ise görevden alınacağı vurgulanmıştır.¹⁵. Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin fethettiği yerlerdeki kilise ve havralara dokunmadığı ancak yenilerinin inşasına da devlet politikası gereği izin vermediği anlaşılmaktadır.

Uygulamaya baktığımızda (1060/1650) Bursa’nın Muradiye mahallesinde kendi mülkünü kadı izni olmadan kiliseye çeviren bir gayr-i müslimin durumunu örnek olarak zikredebiliriz. Mahkeme durumun yerinde tahkik edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Şayet alınan mülk kiliseye çevrilmişse bunun değiştirilmesi ancak bu bahaneyle de gayr-i müslim tebaadan kanuna aykırı herhangi bir ücret alınmaması ve kötü muameleden kaçınılması gerektiğinin vurgulanması dikkate değerdir¹⁶. Ayrıca Yahudi cemaatinden birinin de kiracı olduğu evi ibadethaneye çevirmesi merkezi idare tarafından süratle kapatılması yönünde ikaza muhatap olmuştur. Ancak görevlilerin yine bu bahane ile gayr-i müslimlerden ceza olarak para toplamaları

¹² M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi (Mit ve Gerçek)*, 4. Baskı, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 378.

¹³ Aydın v.dğr, *İKS., Bâb Mahkemesi, 46 Numaralı Sicil*, 19: 453/535, 19: 630/783

¹⁴ Kemal Beydilli, “Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit”, *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, (İstanbul: İSAV, 2000), 255-256.

¹⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, 3; 377-378, md. 15, 16.

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Atık Şikâyet Defterleri (ADV.N.ŞKT), 1: 136/591. Benzer bir kayıt için bkz. Aydın v.dğr, *İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6: 140/239.

gerektiği ayrıca vurgulanmıştır¹⁷. İncelediğimiz arşiv malzemelerinde zikri geçen kararlara benzer pek çok karar bulunmaktadır. İlgili kararlardan anlaşıldığına göre Osmanlı yönetiminin yerelde asayişini temin etme konusunda titizlik gösterirken, idarecilerin gayri müslimlere karşı herhangi bir hak ihlalinde bulunmamaları ve görevlerini kötüye kullanmamaları konusunda da özen gösterdiği anlaşılmaktadır.

Dini yaşantının bir izharı sayılabilecek açıktan İncil okunmasına ise, mahalle halkını rahatsız etmemek şartıyla izin verildiği anlaşılmaktadır. Sicillerde civarda müslüman evi bulunmayan bir mahalde açıktan İncil okunması için yaptırılmak istenen bina üzerindeki anlaşmazlık da dikkate değerdir. Üsküdar Mahkeme Defterinde bulunan kayıta Yani v. Yorgi'nin kendi imkanlarıyla yaptırdığı evde etrafta Müslüman evi bulunmayan yerlerde açıktan İncil okunmasına izin verildiği anlaşılmaktadır. Bu durum da daha önce zikri geçen mahkeme kayıtlarıyla da paralellik arz etmektedir.¹⁸

Şüphesiz Osmanlı'da gayr-i müslimlere tanınan en önemli haklardan birisi de ibadethanelerinin izinsiz ve mahkeme emri olmadan teftiş edilememesidir. Başka bir ifade ile ehl-i örfün (idarecilerin) mahkeme emri olmadan teftiş yapamayacağı ifade edilmiştir. Kadınlara gönderilen hükümlerle ehl-i örfün bu gibi hareketlerinin önlenmesi istenmiş, mükerrer keşiflere yasak getirilmiştir.¹⁹

Arşiv kayıtlarından da anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti'nde gayr-i müslimlerin mahalle halkını rahatsız etmemek ve ayinlerini bir propaganda aracı olarak kullanmamak şartıyla, dini ritüellerini yerine getirmeleri konusunda herhangi bir sınırlamaya gidilmemiştir.

B. GAYR-İ MÜSLİMLERİN İCRA ETTİĞİ MESLEKLER ALANINDA

Gayr-i müslimlerin Osmanlı'da icra ettikleri görevlerin en başında şüphesiz tercümanlık gelmektedir.²⁰ Zimmilerin buldukları toplumun dilini öğrenerek iki toplum arasında bir köprü görevi üstlendikleri görülür.

¹⁷ BOA. ADVN.ŞKT. 2: 83/332

¹⁸ "Yani v. Yorgi nam zimmi.....evi kendi akçem ile binâ eylemiş iken mezbûr Kosta tasarrufuma mâni' olur suâl olunsun dedikde gibbe's-suâl mezbûr Kosta hudûd-ı mezbûr ile mahdûd olan evi bundan akdem etrâfında ehl-i islâmdan bir ferd olmamağın ve sadâ işitilir yerde Müslüman evi olmamağın âyin-i bâtilamız üzre incil okumak için binâ eyleyiver deyu beş bin akçelik gurusların verip...." Bkz. Aydın v.dğr, İKS. Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil, 10: 314/517.

¹⁹ M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar)", *Milel ve Nihal*, 6/2, (Ağustos 2009), 131

²⁰ BOA. ADVN.ŞKT. 2: 102/405; 261/1005.

Özellikle mahkemelerde taraflardan birinin veya her iki tarafın da gayr-i müslim olduğu davalarda istihdam edildikleri anlaşılmaktadır. II. Mahmut döneminde söz konusu görevi icra eden bazı zimmilerin görevi kötüye kullanarak yanlış tercüme ve telkinlerde buldukları zikredilir. Vazifelerini bu şekilde ifa edenlerin görevlerine son verildiği anlaşılmaktadır. O dönemde yaşanan olumsuz vakalar sebebiyle, Rumlara tercümanlık görevi verilmemesine karar verilmiştir.²¹ Osmanlı'da gayr-i müslimlerin boyacılık²², bezzazcılık,²³ ekmekçi ustası, mesleklerinin yanında hekimlik²⁴, sarraflık, mimarlık ve tüccarlık²⁵ yaptıkları zikredilebilir.²⁶ Ayrıca Fatih döneminde devlet hristiyan teb'adan değişik amaçlarla istifade etmiştir. Hristiyanlar asayişin temininde görev aldıkları gibi, derbendçilik, gümrük emniyeti, esir pazarı kethüdalığı da yapmışlardır.²⁷ 17. yüzyıla gelindiğinde ise, Ermeni kiremitçilerden, kalem-kârlar, keresteciler, eşekçiler ve lağımıcılardan bahsedilmektedir. Ayrıca ipek, keten, muslin dokumacılığında, kumaş ticareti ve nakış işlemede ve terzilikte meşhur oldukları anlaşılmaktadır²⁸.

17. yy'a kadar müslüman ile gayr-i müslimlerin aynı esnaf birliklerine bağlı oldukları görülür. Ancak yüzyılın sonuna doğru loncalarda bazı anlaşmazlıklar baş gösterince, gayr-i müslimlerin ayrı bir şekilde teşkilatlanmasına izin verilmişti.²⁹ Söz konusu izinden sonra gayr-i müslimlerin pek çok alanda esnaf örgütlenmesi oluşturduğunu söylemek mümkündür. Kendi dinlerine göre herhangi bir sınırlama olmayan ürünleri tüketmelerine veya satışını yapmalarına devlet olarak genel anlamda izin

²¹ Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar)", 146; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1974) 11/236.

²² Aydın v.dğr, *İKS. İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil*, 16: 160/98; *Eyüb Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 31: 139/97; *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 40: 207/237; *Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 17: 633/804.

²³ BOA. ADVN.ŞKT. 2: 198/768; 203/785; 126/494 vb.

²⁴ Aydın v.dğr, *İKS. Rumeli Sadâratı Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, 14: 140/121; *Eyüb Mahkemesi 49 Numaralı Sicil*, 26: 79/48, 173/180.

²⁵ Aydın v.dğr, *İKS. Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6: 235/549; *Rumeli Sadâratı Mahkemesi 80 Numaralı Sicil*, 15: 237/258; *İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil*, 18: 251/221; *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 40: 251/304, 255/308, 256/309; *Rumeli Sadâratı Mahkemesi 80 Numaralı Sicil*, 15: 54/19, 112/95.

²⁶ Nevzat Erkan, "XVIII. Yüzyılda Üsküdar'da Şer'iyye Sicilleri Işığında Gayr-i Müslimlerin Meslekleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI, 6-8 Kasım 2008*, Ed. Coşkun Yılmaz, (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2009), II, 443.

²⁷ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, I: 411, 422, 495; II: 235, 357.

²⁸ Olga Zirojevic, "Prizren Şehri, İslamiyet ve Hristiyanlığın Beraber Yaşamının Bir Örneği", *XI. Türk Tarih Kurumu Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990*, V, (Ankara, 1994), 2115-2123.

²⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi II*, 2. Baskı (Ankara: Tekin Yayınevi, 1979), 55-56.

verildiği bilinmektedir.³⁰ Ancak dönemlere göre farklı uygulamaları da olduğunu ifade etmek gerekir. Nitekim 1613 tarihinde meyhanelerin kapatılıp şaraptan alınan verginin de ilga edildiği ifade edilir. 1633 tarihinde ise IV. Murat'ın daha sert tedbirlerinden bahsedilmektedir. Nitekim 1663 tarihli Galata Mahkemesi sicil defterindeki bir kayda göre, meyhanelerin kapatılma emrine uymayan bir meyhane sahibinin, mühürlü meyhanesini açıp içki servisi yaptığından bahisle mahkemeye sevk edildiği ifade edilmektedir.³¹ 1688 tarihine gelindiğinde ise şaraptan alınan vergi tekrar konulsa dahi, iki sene sonra İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar'daki meyhanelerin kapatılıp alenen içki içilmesinin yasaklandığı görülür.³² Uygulamanın dönemlere göre farklılık arzettiği sicillere yansıyan kayıtlardan da anlaşılmaktadır. Nitekim 1612-1643 yıllarına ait Hasköy Mahkemesi Sicil defterindeki bir kayıta Dimo v. Mihâl adlı zimminin işletilen meyhanede on dokuz bin akçe sermayesi olduğunun mahkeme tarafından kayıt altına alınması gerektiği vurgulanmaktadır³³ Ayrıca satış için Üsküdar'a gizlice getirilen içkilerin, gümrükte vergileri ödenmediğinden takibe uğradıkları anlaşılmaktadır.³⁴

Gerek Müslüman gerekse zimmi ahalinin birlikte şikâyeti üzerine, Silivri bölgesindeki meyhanelerin etrafta bulunan bağ ve bahçelere de içki servisi yaptığı anlaşılmaktadır. Durumdan rahatsızlık duyan ahali konuyu şikâyet etmiş ancak meyhane sahiplerinin "... *fi'l-hakîka bu âna gelince kasaba-i merkûmede olan bostanlarda ve bahçelerde şürb-i hamr edenlere desti ve tulum ile hamr ve arak gönderirdik lâkin hâkimü'ş-şer' tarafından tenbih olunmamışdır.*" şeklindeki beyanatı bu durumun önceden beri süregeldiği ve herhangi bir sınırlamaya konu olmadığı hususunda fikir vermektedir.³⁵

Öte yandan Hasköy mahkemesindeki bir kayda göre zimmilerin İstanbul'un içine kadar gelip içki satışı yapmalarının engellenmesi hakkındaki Buyruldu dikkati çekmektedir.³⁶ Dönemlere sâri söz konusu farklı uygulamaların sebebini dini olmaktan ziyade güvenlik gerekçesiyle

³⁰ Domuz satışının yapıldığına dair bir mahkeme kaydı için bkz. Aydın v.dğr, *İKS., Üsküdar Mahkemesi 14 numaralı Sicil*, 5: 214/428. İçki satışının iznine dair bir kayıt için bkz. *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6: 278/684.

³¹ Aydın v.dğr, *İKS., Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 40: 161/170.

³² Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar)", *Milel ve Nihal*, 6/2, (Ağustos 2009), 155-156.

³³ Aydın v.dğr, *İKS., Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 23: 228/287.

³⁴ Aydın v.dğr, *İKS., Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5: 233/485. Ayrıca bkz. *Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 23: 366/519, 520,521.

³⁵ Aydın v.dğr, *İKS., Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 23: 134/124

³⁶ "İzzetlü ve sa'âdetlü sultânım hazretlerine arzuhâl budur ki İstanbul'un içerisine hamr getirmek yasak iken Hasköy zimmîleri ve Yahudileri muhâlefet edip hamr getirip İstanbul'un içerisine meyhâne kurup satarlar, ricâmız budur ki men' olunmak bâbında..." Aydın v.dğr, *İKS., Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 23: 332/455.

açıklamak mümkündür. Zira meyhane önlerinde taşkınlık yapan gayr-i müslimlerin yöre halkına rahatsızlık verdiği, asayiş bozduğu mahkeme kayıtlarında ifade edilmektedir. Bu ve benzer durumlarda devletin bazı tedbirler aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Üsküdar mahkemesi defterindeki bir kayda göre Müslümanların kölelerine içki satışı yapıldığı, kölelerin de içki tüketerek kavgaya karıştıkları ve bunun men edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.³⁷ Başka bir kayıta içkinin etrafa yaydığı kokudan rahatsız olan yöre halkının şikâyeti göze çarpmaktadır. Halka rahatsızlık veren kokunun bertaraf edilmesi için meyhanenin kapatılması istenmektedir.³⁸

Ayrıca gayr-i müslimlerin içki satışlarını cami avlularına yakın yerlerde ya da Müslüman ahaliyi rahatsız edecek şekilde kendi evlerinde yapmaları da yasaklanmıştır. Kendi evlerini toplu olarak içki içilen yerler haline dönüştürmeleri konusunda sınırlamalar getirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ankara Sancak mütesellimine ait bir kayıta, Ankara'da kendi evlerini meyhaneye çevirip içki satışı yapan gayr-i müslimlerin engellenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Kayıttan anlaşıldığına göre gayr-i müslimlerin içki satışı sebebiyle eşkıya o bölgede toplanmakta ve ahaliye rahatsızlık vermektedir. Bu durumun engellenmesi istenirken bu bahaneyle ahalden kanuna aykırı para toplanmaması gerektiği de vurgulanmaktadır.³⁹ Benzer bir karar Üsküdar mahkemesindeki sicil kaydında bulunmaktadır. Zimmiye kiraya verilen bir vakıf dükkanının meyhane olarak işletilmemesi hususunda kiralayan kişiden söz alındığı ifade edilmektedir.⁴⁰ Emlâkın vakfa ait oluşunun böyle bir sınırlandırmayı beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devletinin diğer bütün işlemlerde olduğu gibi esnaf örgütlenmesi alanında da bazı düzenlemeler getirdiği bilinmektedir. Örneğin Divan'dan Hamîd mollasına gönderilen bir hükümde Yahudilerin Müslüman çarşısında kasaplık yapmamaları, Müslümanlar adına kesilecek hayvanların Müslüman kasaplara götürülmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu kayıttan anlaşıldığına göre Müslüman ahalinin Yahudi kasapların muhtemelen İslami usullere uygun olmayan kesimlerinden rahatsız olduğu ve etrafa yayılan kokuyu şikâyet ettikleri görülmektedir.⁴¹ Dolayısıyla zimmilerin istedikleri her yerde kasap dükkanı açamadıkları, bu durumun devlet tarafından bazı sınırlamalara tabi tutulduğu anlaşılmaktadır.

³⁷ Aydın v.dğr, *İKS., Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 1: 124/57. Ayrıca bkz. *Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 23: 148/150.

³⁸ Aydın v.dğr, *İKS., Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 23: 125/109

³⁹ BOA. ADVN.ŞKT. 2: 76/275. Ayrıca BOA. ADVN.ŞKT. 2: 102/406.

⁴⁰ Aydın v.dğr, *İKS., Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil*, 10: 194/238.

⁴¹ BOA. ADVN.ŞKT. 1: 90/425.

C. SOSYAL VE TİCARİ HAYAT ALANINDA

Osmanlı topraklarında yaşayan gayr-i müslim ile Müslümanların oturdukları bölgeler anlamında kesin bir ayrıma tabi olmadıkları ve aynı mahallelerde bir arada yaşadıkları, özellikle kültür tarihi alanında yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır⁴². Ancak bu durumun dönemlere ve bölgelere göre farklılık gösterdiğini de ilave etmek gerekir. Çoğunlukla dönemin sosyal şartları sebebiyle zimmi ve Müslümanların ayrı semtlerde yaşadıklarına da rastlanmaktadır. Nitekim 1582 tarihli bir fermanla gayr-i müslimlerin İstanbul'un Eyüp semtinde oturmalarına bir yasaklama getirildiği anlaşılmaktadır.⁴³ Öte yandan zimmilerin cami ve türbelerin bulunduğu yerlerin civarında da ikamet etmelerine izin verilmemiştir. Bunun gerekçesi olarak da şarap içip nara atmaları ifade edilmektedir.⁴⁴

Osmanlı toplumunda mahallelerin inşasında ahalinin huzur ve güvenliğini önceleyen bazı uygulamalar dikkat çeker ki, bunların başında yapılan evlerin pencerelerinin diğer evin pencere veya avlusuna bakacak şekilde inşa edilmemesi gelir. Gayr-i müslimlerin de evlerini inşa ederken bu kurala riayet etmeleri gerektiği, uymayanların devlet tarafından uyarılara muhatap kaldıkları anlaşılmaktadır.⁴⁵

İstanbul Kadı sicillerinde gayr-i müslimlerin taraf oldukları davaların çoğu satış ve kira sözleşmelerinin olduğu davalardır. Bu kayıtlar arasında Müslümanların zimmilere gayrimenkul satışının vuku bulduğu davalar olduğu gibi,⁴⁶ zimmilerden de Müslümanlara benzer satışların olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu satışlar çoğunlukla ev ve bahçe satışlarıdır.⁴⁷ Ancak 18. yy'ın ortalarına doğru çıkan emirlerde İstanbul'daki Müslümanların ellerinde bulunan evleri zimmilere satmalarının yasaklandığı bilinmektedir.⁴⁸ Söz konusu emir dönemlere göre farklı kuralların uygulamaya konulduğunun bir işareti olarak karşımızda durmaktadır.

⁴² İlber Ortaylı, "Yaşayan Türkologlar: XVII, İçimizden Biri Robert Anhegger", *Tarih ve Toplum*, 8/46, (Ekim 1987), 54.

⁴³ Ahmet Akgündüz, *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor 3*, 5. Baskı, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1997), 132.

⁴⁴ Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988), 52.

⁴⁵ Fahri Sakal, "Osmanlı Devletinde Zimmiler Hakkında Bazı Bilgiler", *Akademik Açık*, (Samsun, 1996/1), 164.

⁴⁶ Aydın v.dğr, *İKS. Eyüb Mahkemesi 37 Numaralı Sicil*, 25: 172/177, 199/218, 269/324, 289/356, 295/365, 335/420, 390/501, 402/523.

⁴⁷ Aydın v.dğr, *İKS. Eyüb Mahkemesi 37 Numaralı Sicil*, 25: 159/161, 186/198, 247/291, 304/377, *Eyüb Mahkemesi 19 Numaralı Sicil*, 24: 394/514, 435/582, 438/587

⁴⁸ Ahmet Refik, *Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1689-1785)*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988), 105.

Sicillerdeki davaların bir kısmı her iki tarafın da zimmi olduğu davalardır. Bu tür davaların çoğunluğunun mesken satışları olduğu görülmüştür. Kira sözleşmelerinin önemli bir kısmı ise bahçe, tarla vb. arazilerin kullanım hakkının devri ile ilgilidir.⁴⁹ Ayrıca davalar arasında gerek mesken gerekse arazilerdeki hisse satışlarına da rastlanmaktadır.⁵⁰ Zimmilerin kendi aralarındaki davaların bir kısmı ise alacak ve sulh davalarıdır.⁵¹

Sicillerde bey' bi'l İstiğlal (bey' bi'l-vefa) denilen geri dönüşümlü satış ile ilgili dava kayıtlarına da rastlanılmaktadır. Bilindiği gibi bu tür satış Osmanlı'da halkın faizsiz borç temin etme ihtiyacını karşılamak amacıyla uygulamada olan bir akit çeşididir. Bu tür satışların genellikle vakıflar aracılığı ile yapıldığı görülmektedir. Zimmilerin ellerindeki emlak ilgili vakfa satarak nakit ihtiyaçlarını bu şekilde karşıladıkları anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili Hasköy mahkeme kaydında, Hasköy'de meskûn olan Rızo v. Apostol ve Harto v. Rizo adlı iki zimminin, beraber işlettikleri mumhânelerini borç karşılığında yeniçeri odalarından otuz altıncı odanın vakfına istiğlal yoluyla sattıkları anlaşılmaktadır.⁵²

Gayr-i müslim cemaatlerinin ruhani reislerinin de söz konusu muameleyle vakıflardan borç aldıkları görülmektedir. Nitekim Üsküdar mahkemesine yansıyan başka bir kayıta, Papa Kosta b. Patrik'in Mehmet Fakih vakfından borç aldığı, başka bir zimminin de borcun tamamına kefil olduğu anlaşılmaktadır.⁵³

Davalar incelendiğinde, oran çok yüksek olmasa da Müslümanların da zimmilere emlak sattığı örnekler görülmektedir.⁵⁴ Bu örnekler arasında dikkati çeken bir kayıta, ölen Müslüman bir kişinin mülkünün müzayedede aracılığı ile satıldığı görülmektedir. Varislerin düzenlediği müzayedede ölen kişinin mülkü gayr-i müslimlerin ruhani reisleri sayılan Papa Yani

⁴⁹ Aydın v.dğr, İKS. *Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, 19: 160/129; *Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil*, 20: 131/119; *Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 23: 207/348, 308/420, 310/423, 312/425, 342/474.

⁵⁰ Aydın v.dğr, İKS. *Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 23: 264/347.

⁵¹ Aydın v.dğr, İKS. *Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 17: 108/32; 408/477, 584/722, 882/1153; *Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil*, 20: 258/435; *Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 23: 252/324, 258/335.

⁵² Aydın v.dğr, İKS. *Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 23: 185/207. Benzer kayıtlar için bkz., 23: 240/308, 243/311, 329/450, 338/467, 386/547; *Galata Mahkemesi 32 Numaralı Sicil*, 36: 203/257.

⁵³ Aydın v.dğr, İKS. *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil*, 5: 217/439.

⁵⁴ Aydın v.dğr, İKS. *Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 23: 90/52, 96/62; 121/103; *Eyüb Mahkemesi, 19 Numaralı Sicil*, 24: 71/17, 145/125, 163/151, 179/172 vb.

tarafından satın alınmıştır. İlgili kayıttan satışın otuz bin akçe karşılığında gerçekleştiği anlaşılmaktadır.⁵⁵

Öte yandan zimmilerin emlak alım satımını meslek haline getirmelerine bazı sınırlandırmalar getirildiği görülmüştür. Eskiden beri Müslüman mahallesi olarak bilinen yere Yahudilerin gelip ev satın almaları ve daha sonra bu işi kendi aralarında meslek haline getirmeleri oradaki Müslüman ahali tarafından şikâyete konu edilmiştir. 1062 tarihli kayıttan konunun Şeyhülislama götürüldüğü ve fetvaya göre Yahudileri mahalleden başka bir bölgeye göndermelerinin mümkün olduğu vurgulanmıştır⁵⁶. Bu hükümden anlaşıldığına göre zimmilerin uzun süredir ikamet ettikleri yerlere herhangi bir müdahalenin olmadığı, zira kayıtlarda “*.yahudi taifesi mahallerinde...*” ifadesiyle bazı köy ve mahallelerin kendilerine tahsis edildiği anlaşılmaktadır⁵⁷. Ancak öteden beri Müslüman mahallesi olarak bilinen yerlere sonradan gelip yerleşmelerine ve emlak almalarına devlet tarafından sınırlamalar getirildiği bir vakıdır.

Gayr-i müslimlerin oturdukları bölgelerde mahalle düzenini bozacak davranışlar sergilediklerinde de şikâyete konu oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin Kûdus ahalisi tarafından mahkemeye intikal eden bir şikâyette, davalı olan zimminin defalarca mahkeme tarafından uyarılmasına rağmen yöre halkını rahatsız ettiği gerekçesiyle bulunduğu bölgeden sürgün edilmesine karar verilmiştir. Kayıttan zimminin yaşadığı yerden çıkarılma sebebi “fesad çıkarmak” olarak nitelendirilmiştir⁵⁸.

Benzer bir kayıttan da gayr-i müslimlerin Mostar bölgesinde mahalle meydanında süt kaynattıkları ve bunun ahaliyi rahatsız ettiği anlaşılmaktadır. Gelen emirde şikâyetin tetkiki yapıldıktan sonra, eğer şikâyete konu olan durum vaki ise engellenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Meseleyi müslim gayr-i müslim ayırımından ziyade bölgede rahatsızlık veren bir durumun izale edilmesi olarak yorumlamak mümkündür⁵⁹. Ayrıca yöre halkına yapılan gürültü sebebiyle rahatsızlık verdiği muhtemel başka bir kayıt da Hasköy mahkemesine ait bir buyruluda karşımıza çıkmaktadır. İlgili emirde Hasköy Subaşı Yahudilerden çalgı ve çengi çalanların huzura getirilmesini istemiştir⁶⁰.

Sosyal hayata dair kayıtlardan da anlaşıldığına göre, Osmanlı’da asayiş bozacak durumlar meydana geldiği ya da yerel halkın şikâyetlerinin arttığı

⁵⁵ Aydın v.dğr, *İKS. Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, 23: 128/114.

⁵⁶ BOA. ADVN.ŞKT. 2: 12/45

⁵⁷ BOA. ADVN.ŞKT. 1: 90/425

⁵⁸ BOA. ADVN.ŞKT. 2: 102/405

⁵⁹ BOA. ADVN.ŞKT. 1: 123/543

⁶⁰ Aydın v.dğr, *İKS. Hasköy Mahkemesi, 5 Numaralı Sicil*, 23: 278/373.

konularda gayr-i müslimlere tanınan haklarda bir takım sınırlamalara gidildiği görülmektedir. Ancak söz konusu sınırlamaların zimmilere has olduğunu düşünmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Zira toplumda huzur ve güvenin tesisi, şartlara göre değişebilen kuralların adalet ölçüsünde uygulanmasıyla mümkün olabilir. Osmanlı Devleti de eksikleri olmakla birlikte tarih sahnesinde uzun süre ayakta kalmasıyla uyguladığı adalet sisteminin yerinde olduğunu kanıtlamış durumdadır.

D. AHVÂL-İ ŞAHSİYYE ALANINDA

Daha önce de ifade edildiği gibi, Osmanlı Devleti'nde ruhani reisler kendi cemaatlerine mensup kişilerin evlilik ve boşanmaları konusunda devlet tarafından yetkilendirilmişti. Ancak gayr-i müslimlerin evlenme ve boşanma ile ilgili davalarını ruhani reislerin yerine Osmanlı Mahkemelerine götürdüklerine dair bugün elimizde pek çok kayıt bulunmaktadır. Bu duruma zimmilerin kendi dinlerine ait katı kuralların sebebiyet verdiği düşünülebilir. Zira bilindiği gibi Katolik mezhebinde boşanma yasaktır. Evlilik akdi kutsal bir akittir ve Tanrı'nın birleştirdiğini hiçbir kul ayıramaz. Bu sebeple bu mezhebe mensup olan ve boşanmak isteyen kişilerin kendi ruhani reisleri yerine Osmanlı mahkemelerini tercih ettiklerini düşünmek yanlış olmayacaktır.

Örneğin Eyüb Mahkemesi sicil defterindeki bir kayda göre her iki tarafın da gayr-i müslim olduğu bir nikah akdinin gerçekleştiği görülmektedir.⁶¹ Hem Müslümanların hem de gayr-i müslimlerin şühudü'l hal olarak belirtildiği bir başka kayıta, Rumeli eyaletindeki iki zimminin Şer'iyye mahkemesine gelerek, daha evvelden kendi kardeşinin yanında üç talakla gerçekleştirdiği boşamanın kayda geçmesini talep ettiği anlaşılmaktadır.⁶²

Zimmilerin eşlerini boşarken hangi lafızları kullandığı tam olarak bilinmemekle beraber Hasköy sakinlerinden olan bir zimminin mahkemede "...zevcem mezbûre Kirana'yı şerî'at-ı Muhammedî üzre talâk-ı bâyin ile tatlîk eyledim." ifadesi kocanın söz konusu boşamayı İslam hukukundaki lafızlara göre gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.⁶³

Öte yandan İslam hukukuna benzer bir şekilde geçmiş din ve kültürlerde de nikah esnasında erkeğin kadına vermeyi teahhüd ettiği hediye kabilinden bir meblağ vardır. Farklı isimlerle ifade edilen söz konusu ödeme Yahudi hukukunda "mohar" olarak zikredilir. Sicillere yansıyan bir kayıta Şer'iyye mahkemesine götürülen bir boşanma davasında, erkeğin karısını

⁶¹ Aydın v.dğr, İKS. *Eyüb Mahkemesi 19 Numaralı Sicil*, 24: 283/331. Ayrıca bkz.24: 375/480.

⁶² Aydın v.dğr, İKS. *Eyüb Mahkemesi 19 Numaralı Sicil*, 24: 153/135 Ayrıca bkz. 24: 357/450. Benzer örnekler için bkz. Nevzat Erkan, *Osmanlı Üsküdar'ında Toplumsal Hayat*, (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2015)

⁶³ Aydın v.dğr, İKS. *Eyüb Mahkemesi 19 Numaralı Sicil*, 24: 355/444.

boşamadan evvel, hem mehir hem de iddet nafakasını ödediğinin beyanı dikkate değerdir.⁶⁴ Ayrıca zimmilerin mahkemede yaptıkları nikah akitlerinde de mehrin zikredildiği görülmektedir.⁶⁵ Bu örnekler bize Osmanlı mahkemesine başvuran gayr-i müslimlerin İslam hukuku kurallarına göre nikahlarının akdedildiğini göstermektedir.

Zimmilerin Osmanlı mahkemelerine götürdükleri evlilik ve boşanma davalarının yanı sıra, babası ölen çocuğa ve boşanmış eşe nafaka takdirinin de örneklerine rastlanmaktadır⁶⁶. Ayrıca Hanefi mezhebinde nafakasız bırakılan eşe mahkemeye başvurup eşin borçlandırılarak kadının kendisine nafaka takdir ettirmesi hakkında zimmilerin de istifade ettiği görülmektedir⁶⁷.

İslam hukukunda eşlerin bir bedel üzerinde anlaşarak gerçekleştirdikleri boşama şekli olan muhalea, gayr-i müslimler tarafından da hayata geçirilmiş ve mahkemelerde kayıt altına alınmıştır. Sicillerde konu ile ilgili yalnızca üç kayıt bulunmaktadır. Genellemenin yapılmamasıyla birlikte zimmilerin de İslam hukukundaki bir boşama çeşidini kendi hayatlarında uygulamaları açısından ilgili kayıtlar dikkate değerdir.⁶⁸

İslam hukukunda çocuğun temyiz yaşına kadar olan bakım süresini ifade eden Hidâne müddeti ile ilgili gayr-i müslimler tarafından Şer'iyye mahkemelerine getirilen bir kayda rastlanmıştır. İlgili kayıta boşanan eşler arasındaki hidâne müddeti hakkında anlaşmazlığın olduğu anlaşılmaktadır. Zira davacıya göre dokuz yaşına gelen çocuğun anne yanında kalma müddeti sona ermiştir ve oğlunu talep etmektedir. Davalı ise çocuğun henüz o yaşta olmadığını ve söz konusu müddetin devam ettiğini ifade etmektedir. Ancak dinlenen şahitler çocuğun iddia edilen yaşta olmasından hareketle davacının talebinin kabulüne hükmedilmiştir⁶⁹.

⁶⁴ “....Kabaneh bt. Dimo nâm Nâsrâniye zevcesini, nikâhında ma'kûdun aleyh olan râyicü'l-vakt üç yüz akçe-i Osmanî mikdârındaki mehr-i müeccelini ve aralarında ma'lûm iddet nafakasını kendisine ödeyip teslim ettikten sonra talâk-ı selâse ile tatlik eylediğini ikrâr ve itirâf etti.....” Aydın v.dğr, İKS. *Eyüb Mahkemesi 19 Numaralı Sicil*, 24: 181/175. Ayrıca bkz. *Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*, 8: 76/31.

⁶⁵ Aydın v.dğr, İKS. *Eyüb Mahkemesi 19 Numaralı Sicil*, 24: 283/331.

⁶⁶ Aydın v.dğr, İKS. *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 1: 115/32; *Eyüb Mahkemesi 19 Numaralı Sicil*, 24: 149/129, 311/375; *Üsküdar mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6: 82/60.

⁶⁷ Aydın v.dğr, İKS., *Üsküdar mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 6: 133/215.

⁶⁸ “....zevcim mezbûr Yorgaki ile beynimizde şikâk vâki' olup hul' murâd edinmeğın zimmetinde olan yirmi bin akçe mehr-i müeccelinden ve cihet-i karzdan zimmetinde lâzımı'l-edâ bana deyni olan otuz esedî gurusdan ve sâir zevciyyete müte'allika de'âvî ve husûmât ve mütâlebâtdan ferâğ üzre muhâla'a eyleyip...” Aydın v.dğr, İKS. *Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 30: 104/110. Ayrıca bkz. *İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil*, 16: 452/548; *Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*, 8: 76/31.

⁶⁹ Aydın v.dğr, İKS. *Eyüb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 22: 133/182.

Ahval-i şahsiyye alanında miras ve vasiyet ile ilgili konularda ruhani reisler sınırlı bir yetki verildiği anlaşılmaktadır. Bu yetki vasiyet alanında Kiliseye hibe veya vakıf yapılmak istendiğinde söz konusu olmaktadır. Bunun dışında gayr-i müslimlerin de Müslümanlar gibi miras alanında İslam hukuku kurallarına tabi oldukları sicillere yansıyan kayıtlardan anlaşılmıştır. Konu ile ilgili pek çok dava bulunmakla birlikte, çoğunluğu sulh ve ibra davaları olan kayıtlarda tarafların mirasa konu malda anlaşmaları ve miktarları mahkemede kayıt altına aldıkları görülmüştür⁷⁰. Ruhani reislerinin de kendi miras davalarını Şer'iyye mahkemelerinde sonuca bağladıkları görülmektedir⁷¹.

E. CEZA HUKUKU ALANINDA

Osmanlı devletinde yaşayan gayr-i müslimler ceza hukukuna giren konularda Müslümanlar gibi İslam hukuku kurallarına tabi idiler. Başka bir ifade ile gerek tek tarafın gerekse her iki tarafın da zimmi olduğu ceza davalarında mahkeme tarafından verilen cezalar İslam ceza hukuku hükümlerine tâbi idi. Öte yandan gayr-i müslimlerin ruhani reislerinin, kendi cemaat mensuplarını bağlı oldukları dinin hukukuna göre yargılama yetkisi bulunduğu iddia edilse de, söz konusu yetkinin sınırları tartışmalıdır. Arşiv kayıtlarında da görüldüğüne göre bu yetkinin işlerlik kazanması için devletin onayının gerekli olduğu anlaşılmaktadır.⁷²

Ancak Patrik ve Metropolitlerin cemaat mensupları üzerinde dinî ritüellere riayet edilmediğinde cezalandırma yetkileri bulunmaktadır. Tedip mahiyetinde olan cezalar, aforoz, sakalın traş edilip papazlıktan azil edilmesi şeklinde uygulama alanı bulmaktadır⁷³. Bununla birlikte genel olarak arşiv belgelerinde (Mühimme ve Şikâyet Defterlerinde) en fazla verilen ceza sürgün cezasıdır. Gerek ruhani reisler hakkında gerekse cemaate mensup kişiler hakkında bu cezanın verildiği anlaşılmaktadır. İstanbul Kadı Sicillerinde ise zimmilerin sürgün edilmesi ile ilgili bir adet kayıt bulunmaktadır. Bir grup zimmi tarafından dava edilen zimminin, davacıların hanımlarına eza ve cefa ettiği ifade edilmiş ve bu sebeple sürgün edilmesine karar verilmiştir. İlgili kayıta dikkati çeken husus davalıyı şikâyet eden grubun hepsinin gayr-i müslim olmasıdır.⁷⁴

Arşiv belgelerinde hakkında sürgün cezası verilmiş bir zimmiyi himaye etmekle suçlanan Kudüs Rum Patriği ile ilgili kayıt da dikkat çekicidir. Görev

⁷⁰ Aydın v.dğr, İKS., *İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil*, 16: 492/613, 521/661, 527/671; *Eyüb Mahkemesi 74 Numaralı Sicil*, 28: 101/69 vb.

⁷¹ Aydın v.dğr, İKS. *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, 4/366; *İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 13: 440/674.

⁷² Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*, s. 285.

⁷³ Aydın v.dğr, İKS. *Bâb Mahkemesi, 46 Numaralı Sicil*, 19: 383/442; BOA. ADVN.ŞKT. 1: 82/392.

⁷⁴ Aydın v.dğr, İKS. *Eyüb Mahkemesi, 82 Numaralı Sicil*, 29: 68/45.

ve yetki tecavüzü olduğu anlaşılan kayıta, hakkında pek çok şikâyet olan Patrik'in ödemekle yükümlü olduğu vergiyi de ödemediği anlaşılmaktadır.⁷⁵

Sicillerde zimmiler hakkında verilen hapis cezalarının daha ziyade borçlu kişiler hakkında olduğu anlaşılmaktadır⁷⁶. Vadesi gelen borcu ifa edemeyen kişilerin hapsedildiği ancak kendilerine kefil olan biri çıkınca salıverildikleri anlaşılmaktadır⁷⁷. Dikkati çeken başka bir kayıta ise fakir olduğu şahitler tarafından ifade edilen zimminin, ödeme güçlüğü çektiğinden hapisten salıverilmesine karar verilmiştir⁷⁸.

İstanbul'a ait incelenen sicillerde de gayr-i müslimlerin ceza hukukunu ilgilendiren pek çok konuda Şer'iyye Mahkemeleri'nde yargılandıkları ve ceza aldıkları görülmektedir. Ceza ile ilgili tespit edilen hükümler arasında cezasının kısas ve diyet olduğu herhangi bir karara rastlanmamıştır. Kararların çoğunluğunun tazir cezasını gerektiren suçlar olduğu tespit edilmiştir. Gerek zimmilerin kendi arasında⁷⁹, gerekse taraflardan birinin Müslüman olduğu hırsızlık ve yaralama ile ilgili davalarda suçlulara tâzir cezalarının verildiği tespit edilmiştir.⁸⁰

Daha önce de zikredildiği gibi gayr-i müslimlerin kendi dinlerinde yeme içmelerinde sakınca olmayan maddelerin tüketimine karışılmamakta idi. Ancak Üsküdar mahkemesine yansıyan bir kayıta sarhoş olan bir zimminin cezalandırıldığı görülmektedir. Kayıttan kethüdalık görevi olduğu anlaşılan zimminin mahkemeye sarhoş geldiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple tâzir cezasına çarptırıldığı şeklinde bir yorum yapmak mümkündür. Zira herhangi bir suça karışmadan yalnızca sarhoş olduğu için cezalandırıldığı düşünmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır.⁸¹

Öte yandan kayıtlarda gayr-i müslimlerin kendi ruhani reisleri hakkında açtıkları davalara da rastlanmaktadır. Kimi zaman yerel mahkemelere kimi zaman da Dersaadete kadar götürülen şikâyetlerde, dava konusunun çoğunlukla görevi ihmal ve kötüye kullanma olduğu görülmüştür. Örneğin Gelibolu naibine gönderilen bir hükümde bölgede bulunan Papa'nın meyhane işleten zimmilerin meyhanesini basıp zarar verdiği ve mallarını gasp ettiği anlaşılmaktadır. Papa'nın diğer gayr-i müslim cemaate de kötü muamelesi olduğu ve görevinden azlinin gerektiği ifade edilmiştir.⁸²

⁷⁵ BOA. ADVN.ŞKT. 2: 261/1005.

⁷⁶ Aydın v.dğr, İKS. *Rumeli Mahkemesi*, 80 Numaralı Sicil, 15: 44/5.

⁷⁷ Aydın v.dğr, İKS. *Üsküdar Mahkemesi* 84 Numaralı Sicil, 10: 162/162; *Bâb Mahkemesi* 46 Numaralı Sicil, 19: 639/795.

⁷⁸ Aydın v.dğr, İKS. *İstanbul Mahkemesi* 12 Numaralı Sicil, 16: 776/1050.

⁷⁹ Aydın v.dğr, İKS. *Üsküdar Mahkemesi* 14 Numaralı Sicil, 5: 155/256.

⁸⁰ Aydın v.dğr, İKS. *Üsküdar Mahkemesi* 1 Numaralı Sicil, 1: 216/314; İKS. *Üsküdar Mahkemesi* 1 Numaralı Sicil, 1: 312/523; *Üsküdar Mahkemesi* 2 Numaralı Sicil, 2: 373/755.

⁸¹ "...karye-i Hergedona kethudâsı Yorgi b. Dıranos meclis-i şer'de sarhoş ihzâr edip sarhoşluğu Mustafa b. Mehmed ve Yusuf b. Abdullah şehâdetleriyle sâbit olup ta'zîr olunup...." Aydın v.dğr, İKS. *Üsküdar Mahkemesi* 5 Numaralı Sicil, 3: 275/475.

⁸² BOA. ADVN.ŞKT. 2: 240/929.

SONUÇ

Bu incelemede XVI. ve XVII. yüzyıllara ait İstanbul ve bilâd-ı selâse (Üsküdar, Galata, Eyüp) bölgelerindeki mahkeme sicil kayıtlarında bulunan kararların esas alınarak, gayr-i müslimlerin Osmanlı mahkemelerine yansıyan davalarının incelenmesi amaçlanmıştır. Söz konusu incelemenin sonunda zimmi-müslüman ilişkileri ile gayr-i müslimlerin Osmanlı Devletinde gerek sosyal ve ticari, gerekse hukuki hayattaki konumları gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır.

Sicillerden anlaşıldığına göre Osmanlı'da genel anlamda gayr-i müslimlerin sosyal hakları ile Müslümanlar arasında bir fark bulunmamaktaydı. Gerek Rumların ve Yahudilerin gerekse kayıtlarda "millet-i sâdıka" olarak vasıflandırılan Ermenilerin Osmanlı toplumuna entegre olarak Müslümanlarla iyi komşuluk ilişkileri geliştirdikleri bilinir. Müslüman tebaayla yapılan ticaretler, alım-satımlar bunun en önemli göstergesidir.

Taraflardan birinin Müslüman olduğu durumlarda, davaların Osmanlı mahkemelerinde şer'î ahkama uygun olarak görülme zarureti olduğu bilinir. Ancak her iki tarafın da zimmi olduğu davalarda, söz konusu anlaşmazlıkların Osmanlı mahkemesinde mi yoksa ruhani reislerin önünde mi çözüme kavuşturulacağı mevzuu öteden beri tartışılmaktadır. Bir kısım araştırmacı gayr-i müslimlerin kendi aralarındaki davaları ruhani reisleri önünde çözüme kavuşturdukları tezini savunmaktadır. Ancak ruhani reislerdeki bu yetkinin işlerliği ve sınırları konusunda arşiv belgelerine dayanan kesin bir kaydın bulunmadığını da belirtmek gerekir. Zira bazı belgelerde Patrik veya Metropolitlerin sonuçlandığı davaların işlerlik kazanması için Devlet onayının gerektiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla gayr-i müslimlerin ruhani reislerine sınırsız bir yetki verildiği görüşünü ihtiyatla karşılamak gerekir. Zikri geçen yetki daha ziyade dini emirlere aykırı davranan cemaat mensupları üzerinde, tedip hakkının kullanılması şeklinde yorumlanabilir.

Öte yandan gerek İstanbul Kadı Sicillerinde gerekse diğer arşiv malzemelerinde gayr-i müslimlerin kendi aralarındaki davaları Osmanlı mahkemelerinde çözüme kavuşturduklarına dair pek çok kayıt bulunmaktadır. Bu durumun pek çok sebebi olmakla birlikte, Osmanlı mahkemelerinde dava süreçlerinin hızlı işlemesi, özellikle aile hukuku alanında kendi dinlerinde olan katı kurallar yerine, devlet mahkemelerinin kendilerine tanıdığı teminatı tercih etmeleri bu öncelemenin sebepleri olarak sayılabilir. Ayrıca dava harçlarının düşüklüğü de zimmilerin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları Osmanlı mahkemelerine götürmelerinin bir sebebi olarak yorumlamak mümkündür.

Son olarak Osmanlı Devleti'nde İstanbul Kadı Sicillerine yansıyan davalar göz önüne alındığında gayr-i müslimlerin de Müslüman tebaa gibi

rahatlıkla Osmanlı mahkemesine başvurabildikleri ve Müslümanlarla aynı yargılama kurallarına tabi oldukları anlaşılmaktadır. Zimmilerin kendi ruhani reislerinin yetki alanına giren evlenme ve boşanma davaları dışında diğerk hukuki ihtilaflarını Osmanlı mahkemelerinde İslam hukuku kurallarına göre sonuçlandırdıkları görülmüştür. Miras ve vasiyet ile ilgili konularda ise, Kiliseye hibe ve vakıf gibi hayır işleri dışında İslam miras hukuku hükümlerinin cari olduğu anlaşılmıştır. Tüm hukuk sistemlerinde olduğu gibi Osmanlı hukuk sisteminde de bazı aksaklıkların yaşandığını kabul etmekle birlikte, mahkemelere yansıyan davalar açısından sistemin tüm tebaa için adalete uygun bir şekilde işlediğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Atik-Şikâyet Defteri 1
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Atik-Şikâyet Defteri 2

2. Eserler

- AHMET CEVDET PAŞA. *Tarih-i Cevdet*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1974.
- _____. *Tezakir 40-Tetimme*. yay. Cavid Baysun. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- AKDAĞ, Mustafa. *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi II*. 2. Baskı. Ankara:Tekin Yayınevi, 1979.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet. *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor 3*. 5. Baskı. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1997.
- _____. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı, 1990. 1, 2.
- AYDIN, M. Âkif v.dğr., İstanbul Kadı Sicilleri. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.
- BEYDİLLİ, Kemal. “Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit”. *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*. Ed. Azmi Özcan. İstanbul: İSAV, 2000, 255-266.
- DÜZDAĞ, Mehmet Ertuğrul. *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972.
- ERKAN, Nevzat. “XVIII. Yüzyılda Üsküdar’da Şer’iyye Sicilleri Işığında Gayr-i Müslimlerin Meslekleri”. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI, 6-8 Kasım 2008*. Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2009, II:443-456.
- _____. *Osmanlı Üsküdar’ında Toplumsal Hayat*. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2015.
- HAMİDULLAH, Muhammed. *İslam Peygamberi*. trc. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan yayınları, 2004.
- İNALCIK, Halil. *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*. 5. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 2014.
- KENANOĞLU, M. Macit. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar)”. *Milel ve Nihal*. 6/2 (Ağustos 2009). 103-164.
- _____. *Osmanlı Millet Sistemi (Mit ve Gerçek)*. 4. Baskı. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- MANSEL, Philip, *Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924 Konstantinopolis*, trc. Şerif. Erol, İstanbul: Gençlik Yayınları, 1996.
- ORTAYLI, İlber. “Yaşayan Türkologlar: XVII, İçimizden Biri Robert Anhegger”. *Tarih ve Toplum*. 8/46, (Ekim 1987). 53-55.
- PANTAZOPOULOS, N. J.. *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*. Selanik: Institute for Balkan Studies, 1967.

REFİK, Ahmet. *Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1689-1785)*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988.

_____. *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988.

SAKAL, Fahri. “Osmanlı Devletinde Zimmiler Hakkında Bazı Bilgiler”. *Akademik Açı*, (Samsun, 1996), /1: 164

ZEYDAN, Abdülkerim. *Ahkâmü’z-Zimmiyyîn ve’l-Müstemenin fi Dari’l-İslam*. Bağdat; Mektebetü’l-Küds, 1982.

ZİROJEVIĆ, Olga. “Prizren Şehri, İslamiyet ve Hristiyanlığın Beraber Yaşamının Bir Örneği”. *XI. Türk Tarih Kurumu Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990*. Ankara, 1994, V:2115-2123.